

УДК 338.12:338.1

Карпенко О.В.

здобувач

Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини
ВНЗ «Університет «Україна»

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У КОНТЕКСТІ СКЛАДОВИХ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

TRENDS OF DEVELOPMENT OF PRIVATE FARMS IN THE CONTEXT OF COMPONENTS OF ECONOMIC SECURITY

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано категорію «особисте селянське господарство (ОСГ)», що отримало офіційний статус внаслідок прийняття Закону України «Про особисте селянське господарство». Головне економічне завдання особистих підсобних господарств полягає в поповненні продовольчих ресурсів, потреба в яких не задовольняється за рахунок великого сільськогосподарського виробництва. Особисті селянські господарства виконують такі функції: виробничу, продовольчо-споживчу, соціально-демографічну, виховну, екологічну, організаційну, рекреаційну, культурно-традиційну.

Ключові слова: особисте селянське господарство, продовольчі ресурси, економічна безпека, товарне господарство, складові економічної безпеки.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована категория «личное крестьянское хозяйство (ЛКХ)», получившее официальный статус в результате принятия Закона Украины «О личном крестьянском хозяйстве». Главная экономическая задача личных подсобных хозяйств заключается в пополнении продовольственных ресурсов, потребность в которых не удовлетворяется за счет большого сельскохозяйственного производства. Личные крестьянские хозяйства выполняют следующие функции: производственную, продовольственно-потребительскую, социально-демографическую, воспитательную, экологическую, организационную, рекреационную, культурно-традиционную.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, продовольственные ресурсы, экономическая безопасность, товарное хозяйство, составляющие экономической безопасности.

ANNOTATION

The article analyzes the category of "private farm (LKH)" received official status as a result of the adoption of the Law of Ukraine "On the subsidiary farm." The main economic problem of private farms is to revitalize the food resources, the need for which is not satisfied by the large agricultural production. Private farms have the following functions: production, food-consumer, socio-demographic, educational, environmental, institutional, recreational, culture, traditional.

Keywords: private farm, food resources, economic security, commodity economy, economic security components.

Постановка проблеми. Перехід до ринкової економіки викликав суттєві зміни у сільському господарстві України. Основою таких змін стало поширення особистих селянських господарств як форми господарювання на селі. Поряд з цим, зважаючи на існування різних організаційно-правових форм підприємницької діяльності, структур ринкового типу, що функціонують на засадах приватної власності на землю та майно, нерівні умови функціонування особистих селянських господарств та їх розвитку, порівняно з іншими формами господарювання,

не дають їм змоги конкурувати та забезпечити зростання ефективності аграрної економіки. Це збільшує ймовірність виникнення загроз економічній безпеці цієї формі підприємництва в АПК, що є вкрай важливою проблемою для дослідження [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових здобутках В. Амбросова, Л. Булавки, С. Ковальнової, Н. Куцмус, Т. Мареніч, М. Хорунжого, О. Гавриляк, П. Саблук досліджуються умови функціонування особистих селянських господарств та розглядаються методи, форми, інструменти піднесення їх впливу на економічну й соціальну стабілізацію сільського господарства та агропромислового комплексу в цілому через систему державної підтримки – фінансово-бюджетну, кредитну, цінову, податкову, страхову, інвестиційну, інноваційну, інформаційну, кадрову, – яка заснована на інституціональній базі.

Постановка завдання. Проаналізувати тенденції розвитку особистих селянських господарств у контексті складових економічної безпеки в ринкових умовах, визначити вплив соціально-економічних факторів на розвиток господарств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «особисте селянське господарство (ОСГ)» отримала офіційний статус внаслідок прийняття Закону України «Про особисте селянське господарство» [2]. До цього часу вони розглядалися як особисті підсобні господарства, господарства населення, домогосподарства, присадибні ділянки громадян та ін. Зазначеним Законом визначено, що особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків, надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства [2, ст. 1].

ОСГ завжди утворює сферу вторинної (значною мірою, любительської) зайнятості працездатного населення за винятком приміських

районів, у селі зберігається натуральний і напівнатуральний характер. ОСГ, по суті, не вступає в ринкову конкуренцію, маючи натуральний характер.

Головне економічне завдання особистих підсобних господарств полягає в поповненні продовольчих ресурсів, потреба в яких не задовольняється за рахунок великого сільськогосподарського виробництва.

Це виявляється в тому, що:

- сільське населення значну частину своїх потреб в їжі задовольняє за рахунок неринкових джерел, зокрема, за рахунок особистих підсобних господарств. Земельні ж наділи дуже малі для виробництва продуктів на ринок і розвитку товарного господарства. Хоча вихід товарної продукції ОСГ за останні роки зріс, велика частка основних продуктів харчування виробляється і споживається в самому селі;

- селяни, що проживають у віддалених населених пунктах, не мають ринку збуту продукції, виробленої в самих господарствах;

- село дійсно переходить від натурального і напівнатурального господарства до грошового, товарного. Проте головною рушійною силою розвитку товарного господарства є не саме сільське господарство, а несільськогосподарське виробництво, яке розширюється на основі надлишків аграрної праці. ОСГ зайняло певну «нішу» – самозабезпечення сільськогосподарського населення визначеним, достатньо широким набором продуктів.

Вироблена в ОСГ продукція є сировиною для промисловості, де використовується і побічна його продукція (шкіра тварин, пір'я птахів і т.п.). Воно швидше пристосовується до кон'юнктури ринку і оперативно реагує на динаміку попиту і пропозиції. Збуту його продукції сприяє вища якість і товарний вигляд, а також гнучкий компромісний підхід під час формування ринкових цін. Негативною стороною виробництва продуктів харчування в ОСГ є вимушений характер заняття навіть не вигідними для власника галузями внаслідок погіршення забезпечення продуктами харчування [5].

В умовах реформування аграрної сфери, через різке скорочення обсягів виробництва в агроформуваннях, зниження доходів селян, створилися сприятливі (значною мірою вимушені) передумови для розвитку ОСГ. Вони виконують такі *функції*: виробничу, продовольчоспоживчу, соціально-демографічну, виховну, екологічну, організаційну, рекреаційну, культуро-традиційну.

Критерії класифікації особистих селянських господарств наступні:

- чисельний склад сім'ї;
- розмір земельної ділянки та паїв;
- спеціалізація особистого селянського господарства (у рослинництві: картопля, овочі, плоди та ягоди, вирощування квітів; у тваринництві: молоко, відгодівля великої рогатої худоби, свиней, м'ясо птиці, яйця, мед);

- джерела коштів для існування сім'ї;

- орієнтація особистого господарства сільського населення на різні ринки збуту своєї продукції (повне споживання продукції, часткове споживання з реалізацією на ринку її надлишку, незначне споживання продукції з переважною її реалізацією на ринку);

- розмір сукупного доходу сім'ї.

За метою діяльності виділяють три типи: багатогалузеве споживче господарство; товарно-споживче господарство, що реалізовує на ринку надлишки виробленої продукції; товарно-багатогалузеве спеціалізоване ринкове господарство. У групі багатогалузевих споживчих господарств, як правило, зайняті пенсіонери або громадяни, які отримують достатньо високі доходи в сфері суспільного виробництва. Вироблена ними продукція використовується, головним чином, на власне споживання, а рівень їх товарності дуже низький. Їх ще називають натуральними особистими селянськими господарствами. Другий тип господарств характерний для сімей працівників сільськогосподарських підприємств, що мають можливість отримувати корми, насіння, послуги за низькими цінами. Третій тип господарств вимагає значних затрат праці, його ведуть родини, де є непрацюючі, пенсіонери і неповнолітні діти.

Тобто, можна стверджувати, що особисте селянське господарство – це форма господарювання селян (фізичних осіб), яка заснована на приватній власності, ведеться силами членів сім'ї (родини) і передбачає виробництво та переробку сільськогосподарської продукції з метою не тільки особистого споживання, але й реалізації її надлишків.

Зважаючи на вищезазначені критерії, особисті господарства сільського населення слід класифікувати:

- 1 група – господарства з найбільш слабким потенціалом (19,2%): у своєму складі мають одного-двох непрацюючих пенсіонерів; володіють до 0,5 га землі; характеризуються широкою спеціалізацією; виробництво продукції здійснюється з метою задоволення власних потреб у продуктах харчування;

- 2 група – господарства із середнім потенціалом (32,6%): у своєму складі мають двох-трьох осіб зрілого і похилого віку переважно працюючих; володіють до 1,0 га землі; виробництво продукції широкої спеціалізації; ведення господарства здійснюється з метою повного самозабезпечення сім'ї продуктами харчування і часткової реалізації їх на ринку (інколи за місцем розташування господарства або вздовж транспортних магістралей);

- 3 група – господарства з високим потенціалом (33,5%): у своєму складі мають осіб молодого і середнього віку, а також їх дітей чи батьків; обробляють до 2,0 га землі; глибше виражена спеціалізація виробництва; головною метою ведення таких господарств є їх орієнтація на реалізацію продукції для задоволення

зростаючих матеріальних і духовних потреб всіх членів сім'ї та виховання дітей;

- 4 група – господарства, які отримали земельні паї: володіють ділянками (більше 2 га) для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (14,7%). Отже, розміри ОСГ залежать в основному від складу сім'ї. Із збільшенням чисельного складу сім'ї з'являється можливість розширення оброблюваної сім'єю земельної площі, збільшення кількості поголів'я худоби і птиці [1].

Протягом 2005-2013 рр. стан особистих селянських господарств дещо погіршився. Серед позитивних моментів варто відмітити лише збільшення обсягу сільськогосподарської техніки у власності селян (на 58,9%). Стосовно інших показників варто відмітити наступні тенденції. Розвиток селянського сектору характеризується зменшенням кількості господарств, які утримують худобу та птицю на 20,4 [10].

Відбулося скорочення чисельності поголів'я великої рогатої худоби та свиней (відповідно на 23,9% та 13,1%), а також площі земельних ділянок призначених для ведення особистого селянського господарства на 12%. Останнє свідчить про ринкову орієнтованість селян. Загальна кількість селянських господарств скоротилася на 673,7 тис. од. (13,7%).

Зважаючи на світовий досвід, можна стверджувати, що через дрібні розміри селянські господарства не можуть бути перспективою розвитку аграрного сектору на майбутнє, проте в сучасних умовах вони забезпечують основну

частку в загальному об'ємі виробництва, що підтверджується даними таблиці 1. За період 1995-2013 рр. частка селянських господарств у виробництві продукції сільського господарства зменшилася з 48,7% до 46,0%.

Проте, це не зменшує особливої ролі особистих селянських господарств населення в існуванні аграрного сектору. Крім того, їх діяльність не лише забезпечує виробництво продукції, від неї залежить продовольча безпека держави.

Частка господарств населення у виробництві різних видів сільськогосподарської продукції є різною (табл. 2). Так, якщо основним виробником зернових, цукрових буряків, винограду, м'яса, яєць та сояшнику в Україні залишаються сільськогосподарські підприємства, то виробництво картоплі, овочів, плодів та ягід зосереджене переважно в господарствах населення. У галузі тваринництва особисті селянські господарства виступають основними виробниками з молока та вовни.

Продовжуючи дослідження особливостей сільськогосподарського виробництва і конкурентоспроможності особистих селянських господарств, необхідно визначити їх роль у процесі землекористування, оскільки сільськогосподарські угіддя – один з основних та незамінний ресурс виробництва агропродукції. Після реформування аграрного сектору, значна частина земельних угідь сільськогосподарських підприємств перейшла у використання до особистих селянських господарств [6].

Таблиця 1

Валова продукція сільського господарства вироблена господарствами населення, у постійних цінах 2010 року, млн грн

	1995	2000	2005	2010	2011	2013	Довідково: у с.-г. підприємствах у 2013 р.
Продукція сільського господарства	84441,7	93024,5	106841,1	100797,5	112642,6	116268,1	136590,9
Продукція рослинництва	38780,5	47047,9	58802,9	57741,4	70298,0	72767,4	103127,8
Продукція тваринництва	45661,2	45976,6	48038,2	43056,1	42344,6	43500,7	33463,1

Таблиця 2

Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %

	1995	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Продукція сільського господарства	48,7	61,6	59,5	51,4	51,7	48,2	49,3	46,0
Продукція рослинництва	44,8	50,7	51,4	45,1	46,4	43,3	45,0	41,4
Зернові культури	8,1	18,4	24,3	22,1	24,2	22,1	21,9	21,2
Цукрові буряки (фабричні)	2,6	12,2	21,5	9,1	7,9	8,5	8,7	15,7
Сояшник	4,4	12,5	21,2	18,7	17,5	15,9	15,0	14,5
Картопля	95,8	98,6	98,8	97,4	97,4	96,9	96,7	97,0
Овочі	72,7	83,1	89,3	86,6	88,1	84,3	85,7	88,3
Плоди та ягоди	83,6	81,8	88,2	86,7	83,6	84,2	81,6	80,6
Продукція тваринництва	53,0	79,0	73,8	63,3	61,2	59,4	57,9	56,5
М'ясо (у забійній вазі)	51,7	73,7	63,2	46,1	44,9	43,3	42,5	39,7
Молоко	45,1	71,0	81,2	80,7	80,3	79,7	77,7	77,5
Яйця	55,6	66,2	50,5	41,8	39,9	37,2	37,3	37,6
Вовна	30,2	61,4	78,3	79,6	83,1	83,3	85,1	86,6

Особисті селянські господарства обробляли 6,5 млн га земельних ділянок, у тому числі 2,7 млн га для самозабезпечення і 2,9 млн га для виробництва товарної сільськогосподарської продукції [10]. Середня площа земельних ділянок становила 1,52 га.

Розмір земельних ділянок для ведення ОСГ за площею сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство по Україні зріс від 0,27 га в 1990 році до 0,63 га у 2013 р. Таке розширення землеволодінь і землекористувань громадян відбулося за рахунок безплатного надання їм у власність і користування земельних ділянок, вилучених у колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств і включених у фонд земель запасу й до резервного фонду населених пунктів.

На даному етапі структура розподілу земель між основними землекористувачами – підприємствами та господарствами населення – виглядає наступним чином (табл. 3) [1].

Як бачимо з таблиці в 2013 р. – площа сільськогосподарських угідь, що використовуються в Україні, становить 68,8%. Тому, можна зробити висновок про те, що значна частина земельних угідь сільськогосподарського призначення вибула з використання і не обробляється.

Розвиток галузі тваринництва в господарствах населення впродовж 1995-2013 рр. характеризується скороченням поголів'я ВРХ на 12,6%, проте їх частка в 2013 р. зросла до 68,3% у порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами, зокрема корів – до 77,5 % порівняно з 22,0% у 1995 р. (табл. 4). Це певною мірою пояснює зростання частки особистих селянських

господарств у виробництві молока за досліджуваний період на 32,2%, хоча визначальним для цієї тенденції фактором слід вважати продуктивність корів, яка традиційно в цьому виді господарств є вищою, окрім рівня 2013 р.

Хоча, продуктивність корів за аналізований період має тенденцію до зростання в усіх категоріях господарств (рис. 1). Так, у сільськогосподарських підприємствах вона зросла в середньому на 2919 кг і становила в 2013 р. 4827 кг.

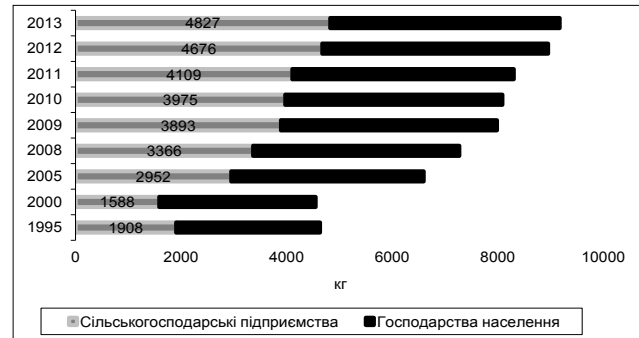

Рис. 1. Середньорічний надій молока від однієї корови в 1995-2013 рр. за категоріями господарств, кг

Аналогічна ситуація спостерігається і в продуктивності м'ясних тварин (рис. 2.). Середня вага голови ВРХ та свиней, що були здані до підприємств та організацій м'ясної промисловості, вирощених в особистих селянських господарствах стабільно протягом аналізованого періоду перевищувала вагу тварин, вирощених у сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 3

Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь у 2013 році, тис. га

	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя	У тому числі		
			рілля	сіножаті	пасовища
Усього земель	60354,9	41525,8	32525,5	2408,8	5446,8
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	3771333	36395,4	31032,5	1573,4	2860,0
Землі сільськогосподарських підприємств	21166,9	20437,2	19186,7	391,3	655,9
Державних	1144,3	958,8	795,8	33,5	94,8
Недержавних	20022,6	19478,4	18390,9	357,8	561,1
Землі громадян	16546,4	15958,2	11845,8	1182,1	2204,1
Землі користувачів інших категорій	22641,6	5130,4	1493,0	835,4	2586,8

Таблиця 4

Структура поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств, %

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	Довідково: у с.-г. підприємствах у 2013 р.
Велика рогата худоба	22,0	46,5	61,7	66,0	65,9	67,6	68,3	31,7
у тому числі корови	39,0	62,7	76,2	77,6	77,4	77,5	77,5	22,5
Свині	45,6	68,4	63,1	54,5	55,0	53,1	51,0	49,0
Вівці та кози	40,9	78,0	83,4	82,8	83,3	84,7	85,7	14,3
Коні	31,6	64,4	82,3	90,0	90,7	91,4	91,8	8,2
Птиця	63,9	79,5	58,9	45,8	47,3	44,9	42,6	57,4

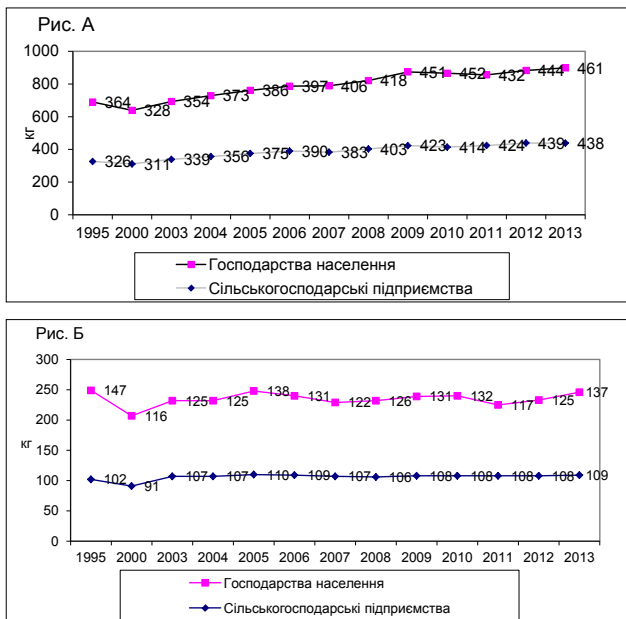

Рис. 2. Середня вага голови а) ВРХ, б) свині, які продані підприємствам і організаціям м'ясної промисловості за категоріями господарств, кг

Джерело: [130]

Результати діяльності особистих селянських господарств свідчать також про значно кращі показники порівняно з аграрними підприємствами, що свідчить про фінансове «знекровлення» і повну руйнацію матеріально-технічної бази колективних сільськогосподарських підприємств.

Водночас слід зауважити, що господарства населення використовують частину ресурсно-потенціалу сільськогосподарських підприємств [9].

У даний час типове особисте селянське господарство України виробляє біля 50 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції:

- овочеві культури (16) – капуста, помідори, огірки, перець, баклажани, часник, цибуля, кріп, петрушка, морква, буряки столові, картопля, кабачки, гарбузи, кавуни, дині;

- ягоди та фрукти (15) – полуниця, суниця, смородина, аґрус, малина, черешня, вишня, слива, яблуко, груша, персик, абрикос, шовковиця, калина, горіх;

- зернові (9) – жито, ячмінь, пшениця, кукурудза, просо, гречка, квасоля, горох, мак;

- кормові (3) – однорічні та багаторічні трави, кормові коренеплоди;

- тваринництво (8) – молоко, м'ясо великої рогатої худоби, м'ясо свиней, м'ясо птиці, яйця курячі, вовну, продукцію бджільництва і тощо. Висновок. Сектор ОСГ займається виробництвом трудомісткої і дуже часто малодохідної сільськогосподарської продукції. Нині вони виробляють 46% валової продукції сільського господарства, зокрема: 97% картоплі, 89% овочів відкритого ґрунту, 84% плодово-ягідних культур, 80% молока, 75% м'яса великої рогатої худоби, 59% м'яса свиней тощо. Отже, тенденції розвитку, сучасний стан свідчать про перспективи подальшого розвитку особистих селянських господарств, які набувають важливого значення в умовах нестабільної економічної ситуації в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Булавка Л.В. Функціонування особистих підсобних господарств населення в умовах ринкової трансформації / Булавка Л.В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/bulavka-lv-funktsionuvannya-osobistih-pidsobnih-gospodarstv-naselennya-v-umovah-rinkovoyi-transformatsiyi/>.
2. Вишневецька О.В. Роль особистих селянських господарств у структурі сільськогосподарського виробництва та їх матеріально-технічна база: Матеріали ХХVІІІ міжнародної науково-практичної конференції сучасний стан та перспективи розвитку економіки України (Львів, 2-3 серпня 2013 року) «Громадська організація «Львівська економічна фундація». – Львів. – «ЛЕФ». – 2013. – С. 63-65.
3. Зубок М.І., Рубцов В.С., Яременко С.М., Гусаров В.Г., Економічна безпека суб'єктів підприємництва: навчальний посібник. – К.: МФСА, 2012-226 с.
4. Енергетична безпека: суть, походження та перспективи Економіка АПК, 2014, № 5. – С. 85-92.
5. Ковальова С.О. Роль і місце особистих підсобних господарств населення в системі економічних відносин в АПК / Ковальова С.О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=885>.
6. Куцмус Н.М. Соціально-економічний розвиток села в умовах європейського вибору: дис. канд. наук: 08.00.03 / Н.М. Куцмус. – Житомир, 2008. – 191 с.
7. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV // Відомості Верх. Ради України. – 2003. – № 9. – С. 150-152.
8. Сільське господарство України за 2013 рік: статистичний збірник / Держстат України. – К, 2014. – 390 с.
9. Саблук П.Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т.Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 3-14.
10. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Держстат України. – К, 2014. – 534 с.